

İSLAM ÖNCESİ TÜRK DÜŞÜNCESİNDE KOZMOGONİK VE KOZMOLOJİK MESELELER.¹

Dr.İsmail TAŞ Selçuk Üni. İlahiyat Fak.*

Kavramsal Çerçeve Kozmogoni ve Kozmoloji

Dilimize evrendoğum olarak çevrilmiş olan kozmogoni, yunanca “Kosmos” ve “Goneia” kelimelerinden oluşmuştur. “Kosmos” kelime olarak evren, dünya ve alem manalarına gelirken, “Goneia” kelimesi doğuş, ortaya çıkış anlamlarını içerir. Terim olarak ise evrendoğumla ilgili mitik anlatılar veya öğretilerdir.²

“Kozmos” evren, dünya ve alem manalarına geldiğine göre, bu aynı zamanda ‘var olan şeylerin tümü’ anlamını da içerir. Bu yönüyle evren kişinin bilgisine ve hayal gücüne göre şekillenen bir kavramdır.

Bilimsel manada ise kozmogoni çağımızın ürünüdür. Tarihi seyir içerisinde kozmogoniye bakılacak olursa, evrenin ortaya çıkışı, bilimsel anlamda ele alınmamıştır. Genelde evrenin ortaya çıkış problemi mitlerde efsanelerde işlenmiş olup, mitlerin ilk kısmını oluştururlar. Mitlerdeki dünya görüşleri arasında kozmogoninin özel bir yeri vardır.

Geleneksel insanların dünya görüşleriyle yakından ilişkili olan evrendoğum, aynı zamanda onların evrenle olan ilgi ve alakalarını ortaya koyar. Mitlerin üzerinde durduğu evrendoğumun amacı, varoluşun ilk sebebi ve nasıllığını betimlemektir. Bu nedenle kozmogoni bu anlamda, astronomi, kozmoloji ve kozmografya ile de ilgilidir. Ancak kozmogoni bir doğuş, ortaya çıkış, dini anlamda da bir yaratılış olarak kaynağını mitsel ve dinsel söylencelerde bulur.³ Biz bu çizgiyi kozmogoni ve kozmoloji arasında bir ayraç olarak belirlemekteyiz. Yunan düşüncesinde bu ayırım

doğa Filozoflarıyla başlar.⁴ Kozmogoniden farklı olarak Kosmolojiyi, dünya yapısı, parçalarının dizimi ve aralarındaki ilişkiler bağlamında ele alıyoruz. Bu anlamda kozmoloji, varlığın umumi prensiplerini ve düzenini araştırmaktadır ki, bu da ontolojiye karşılık gelir. Ancak ontoloji sadece kozmoloji ile sınırladırılamaz.

Mitolojik manada evrenin yaratılması, genişlemesi veya daha da ileri giderek, insanın tabiatı keşfetmesi, kozmogoni ile ilgili olduğu gibi, her türlü yapma eylemi de, kozmogoni ile ilgilidir. Çünkü kozmogonik varoluş, her türlü yapma eylemine örnek oluşturacak ilk modeldir. Mitlerde karşılaşılabilen ulusların kökeni, medeniyetin yükselmesine vesile olan icat ve keşifler, bir takım bitki ve hayvanların ortaya çıkışı, geçirmiş oldukları değişim mitleri, hatta ve hatta yeni kurulan kentlerle ilgili mitler, ya kozmogonik bir eylemin, neticesidir, ya da bu eylemin Tanrı veya başka güçler tarafından yinelenmesidir.⁵

Kozmogoni hakkında sonuç olarak şunu söylemek mümkündür: Kozmogoni, evren ve evrende var olan bütün varlıkların ortaya çıkışı demektir. Çeşitli dinsel ve mitolojik düşüncelerde görüldüğü gibi, eylem ya bir tanrı veya tanrısal bir varlık tarafından gerçekleştirilir.

Kozmogoni bu anlama gelirken, Kosmoloji en geniş anlamda, evren ile ilgili araştırmalar dizisi anlamına gelir. Bir anlamda evreni bilimsel bir bakış açısıyla ele alıp incelemektir. Bu manada bir kozmolojiden Nicholas Copernicus ve Kepler’le birlikte bahsedilebilir.⁶

Copernicus ve Kepler’le başlayan bilimsel kozmolojik araştırmalar Rönesansla birlikte tamamen sekülerleşmiştir. Evren hakkındaki telakkiler ve düşünceler bundan önceki çağlarda bilimsel olmaktan ziyade, teolojik ve moral karakterlidir. Evrenin yukarısını oluşturan “Gök”, moral açıdan iyi, dolayısıyla tanrıların yaşadığı yer, “yeraltı” ise moral açıdan kötü, dolayısıyla tanrıların karşıtı olan varlıkların yaşadığı yer olarak betimlenmiştir.⁷

İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kosmogonik Meseleler

Türklerdeki kozmogoni bir kısım araştırmacı tarafından Chou’larla başlatılmaktadır.⁸ Ancak bu yol bizce pek sıhhatli görünmemektedir. Herşeyden önce, İslam öncesi Türk düşüncesinde kozmogonik ve kozmolojik problemleri ele alırken takip etmemiz gereken yolun, Türk oldukları bilinen halklardan geçtiği kanaatındayız. Daha sonra tespit edilen olguların bağlantıları ve tarihi süreç içerisindeki seyrini takip etmek, Türk düşüncesinde kozmogonik meseleleri ortaya koymakta faydalı olacaktır. Bu sürecin başına, her ne kadar bir takım sakıncalar içerse de Hunları koymayı uygun

görmekteyiz. Çünkü gerek etnik ve gerekse kültürel ve dini açıdan Hunlar ve daha sonraki Türk boyları arasında bağ kurmamızı mümkün kılabilecek bir takım verilere sahip bulunmaktayız. En azından, Göktürklerin ve Uygurların türeyiş destanlarında, Türklerin kendilerini Hunlara nisbet ettiklerini biliyoruz.⁹

Çin kroniklerinden hareket ederek Hunların bir takım kozmogoni ve kozmolojilerinden bahsetmek mümkünse de, bu kırık dökük bir görüntü arzedecektir. Bu sebeble Türklerdeki ilk kozmogoniye Göktürklerle başlatmak gerekiyor.

Türk düşüncesinde tek tip bir kozmogoni yoktur. Daha çok kozmogoniler mevcuttur. Bilhassa tam manasıyla bütün bir kozmogoni, daha geç dönemlerde derlenen etnografik malzemeler içerisinde yer alan mitolojilerde mevcuttur. Ancak evrendoğumla ilgili ilk verileri Göktürk yazıtlarında görüyoruz. Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarında evrendoğum şu şekilde ifade edilmiştir.

“Üze kök tengri asra yağız yer kılindukta, ekin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlunta üze eçüm apam Bumin Kağan İstami Kağan olurmuş”. Göktürkler tarafından yazılan bu ifaadelerin bugünkü Türkçeyle ifadesi şu şekildedir; “Üstte mavi gök (yüzü) altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış. İnsanoğullarının üzerine (de) atalarım, dedelerim, Bumin Hakan (ve) İstemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş” (Kültigin, D/ 1, Bilge Kağan D/2).¹⁰

Bu metin evrenin yaratılmasını yalın olarak vermektedir. Ancak diğer mitolojilerde olduğu gibi tam bir kozmogoniye ifade etmemektedir. Çünkü erendoğumdan bahseden mitolojiler genelde Kaostan ve Demiurglardan (yaratıcı güçlerden) işe başlar. Hatta Yunan mitolojisi gibi bir kısım mitolojiler Thegoni ile işe başlarlar.¹¹

Burada dikkatimizi çeken en önemli durum, metnin bir başlangıç ifade etmesidir. Metin ilk yaratma eylemine atıfta bulunmakta, Kozmos'un ortaya çıkışı ve insanoğlunun yaratılışına dikkat çekmektedir. Şayet Göktürk metnlerinin tamamı dikkate alınacak olursa, Bilge Kağan'ın Türk toplumunun tarihini değerlendirirken hiç de pembe tablolar çizmediğini görürüz. Bilge Kağan Türk toplumunun düşmüş olduğu kötü günleri, dökülen kanlarını ve esaret hayatlarını, kısacası Türk halkının içine düşmüş olduğu kaotik durumu hatırlatır.

Yukarda Kültigin yazıtından yapmış olduğumuz alıntının son kısmı, Türk halkının kaostan kurtulup, düzene kavuştuğuna işaret etmektedir; “İnsanoğullarının üzerine de atalarım Bumin Kağan ve İstemi Hakan (hükümdar) olarak tahta oturmuş. Tahta oturarak Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler. Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevkederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep kendilerine bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar

(halklarını yerleştirmişler. Bu (iki) sınır arasında pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan) Göktürkleri düzene sokarak, öylece hüküm sürerler imiş...” (Kül Tigin D/1-3).¹²

Yapmış olduğumuz bu alıntı, toplumsal bir yapının düzene sokulmasından bahsediyor. Fakat bu düzeni evrenin yaratılmasından sonra ortaya çıkan kozmosun paraleli olarak görüyoruz. Dolayısıyla kurgusal olarak düşünecek olursak, her ne kadar yazıtlarda kozmolojik bir kaostan, bahsedilmiyorsa da, yaratma eyleminden önce bir Kaos’un var olduğunun bilindiği kanaatına ulaşıyoruz. Kaos hakkındaki mit, Irg Bitig’te daha açıklıkla ortaya konmaktadır. Irg Bitig, Kaos’u şu şekilde betimlemektedir: “Yukarısı yanıp yanıp sönüyordu. Aşağı da kül idi. Vahşi hayvanlar, kuşlar ve insanlar yollarını şaşırıyorlardı. Bu durum üç yıl devam etti ve Gökyüzünün lutfu ile sona erdi”.¹³

Benzer anlayışı, bir Uygur yazıtının Çince metninde de görmekteyiz:

“İşitildiğine göre, Gök ile Yer birbirinden ayrılıp, Güneş ve Ay feyzini saçmaya başlayınca, Tanrıdan buyruk alan bir oymak başı, bütün dünyayı kendi etrafında alakalandırıyor, faziletiyle kamaştırıcı şekilde ışıklandırıyor ve dört bucaktan ona sığınıyorlar. Onun cezaları gayet haşmetli idi. Hudut dışında olan ona bağlanmak için dönüyordu.”¹⁴

Görüldüğü gibi yukarda alıntı yaptığımız metin ile Orhon yazıtlarından vermiş olduğumuz metin arasında büyük bir benzerlik söz konusudur. Her iki metinde de kozmik düzen ile toplumsal düzen birbirine paralel bir yapı arzetmekte olup, birinci dereceden bir kozmogonik anlatıdan ziyade, ikinci dereceden bir kozmogonik anlatı üslubu sergilenmektedir. Ancak Göktürk yazıtlarından elde etmiş olduğumuz veriler, alemin yaratılmış olduğuna işaret etmektedir.

Orhun abidelerinde evrendoğuma işaret eden ifadeler eksik ve kapalıdır. En azından evrenin nasıl ve kim tarafından yaratıldığı açıkça ifade edilmemiştir. Ancak metinlerde geçen kutsal varlıklardan tengri, diğer kutsal varlıklara göre ayrıcalıklı bir yere sahip görünmektedir.

Göktürklerden sonra, Uygurlarla birlikte dini düşünce biraz daha çeşitlilik kazanmıştır. Uygurlarda hemen her önemli kültür tabakası için bir din kabul etmek icap eder. Eski tabii, yahut Şamanizmden sonra sırayla Budda, Hristiyan, Mani ve İslam dini Uygurlara girmiştir.¹⁵

Göktürklerin yıkılmasından sonra başlayan Uygurlar döneminde de Göktürklerde mevcut olan Gök Tanrı inancı devam etmiştir. Uygurların ilk dönemlerinde yazılmış olan Taryat kitabesi bunu göstermektedir.¹⁶

Uygur Kağanı Moyun-Çur’un ölümü üzerine tahta geçen oğlu Böğü Kagan (759-779) “Tanrıda Bolmuş il Tutmuş Alp Külüg Bilge Kagan”, Türk kültür tarihi

açısından önemli neticeler doğuracak olan Mani dinini yaymak üzere Çin'den dört Mani rahibi getirmiştir. Büyük bir ihtimalle Soğd'lu olan bu rahiplerden Mani dinini öğrenmiştir. Bu husus, Kara Balasagun Kitabesinde ifade edilmiştir.¹⁷

Uygurlarda Maniheizme dayalı Kozmogoni ve Kozmolojiyi yansıtan ve bugün elimizde mevcut olan en derli toplu eser, Huastuanift'tir. Huastuanift'in ortaya koymuş olduğu evren anlayışı Maniheizmin dualist anlayışına uygun olup, Kozmogonisi de iki temel kök olan aydınlık ve karanlığın karışımından mütevelittir. İkili düşünce sistemi eski Türk Maniheizminde "İki Kök" ifadesiyle belirtilmiştir.¹⁸

Huastuanift'te ortaya konan evrendoğum Zurvanizmin evrendoğumunu yansıtmaktadır. Varlığın ortaya çıkışı nur ile zulmetin bir birine karışmasına dayandırılmakla birlikte, nurun zulmete galip geleceği ifade edilmiştir. Yine aynı eserde nurlu kökün yeri cennet, zulmetli kökün yeri cehennem olarak belirtilmiştir.

Huastuaniftte onsekiz katıyla birlikte aktuel olan evren, iyilik ve kötülük şeklindeki iki temel prensibin birbiriyle mücadelesinden ortaya çıkmıştır. Bu alemin maddi yönüyle zulmete, manevi yönüyle de ahirete ait olduğu dolaylı olarak ifade edilse de, kozmosdan önceki temel kaynağın, iki mi yoksa tek mi olduğu net olarak belirtilmemiştir. Fakat reel alemin iki temel prensibin birbiriyle mücadelesinden ortaya çıktığı düşünülebilir. Nur ile Karanlığın ilk defa birbiyle savaşlarında Karanlık galip gelir. Bu savaşta Hormusta Tanrı¹⁹ ve Beşiz Tanrı²⁰ zulmet ve beş türlü şeytanlıkla savaşır. Bu savaşta Nur ile Zulmet karışır, Zulmet galip gelir.²¹

Gerçekte, varlığın sebebi, Nurun mağlup olmasına bağlanmaktadır. Zira Hormuzta'nın Aydınlıklar ülkesini terkedip Zulmetle savaşması ve mağlup olması ona kendi yerini unutturmuştur.²² Çünkü o Karanlıkla karışarak öz varlığını yitirmiştir. O, Zulmet tarafından tuzağa düşürülerek tanrıların mekanı olan aydınlık bölgesine varamamıştır. Dolayısıyla bu yerde tutsak kalmıştır. Hormuzta'nın karanlıkta hapsedilmesinden de, üstte on kat gök, altta sekiz kat yer ve bütün yer üstündekiler meydana gelmiştir. Huastuanift'te Beşiz Tanrı olarak zikredilen niteliklerin kozmosun temel elementleri olması, bu anlamda dikkat çekicidir. Çünkü, Yel, Nur, Su, Ateş gibi nitelikler karanlıkta hapsedildikten sonra sadece Hormuzta'nın nitelikleri olan "Beşiz Tanrı" olarak kalmayıp, aynı zamanda kozmos'un temel unsurları olmuşlardır. Burada dört unsurdan birisi olarak kabuledilen 'toprak'a yer verilmemiştir. Büyük bir ihtimalle toprak unsuru, karanlığın temsilcisi olarak görülmüş olmalıdır.

Böyle bir evren anlayışına panteist bir evren anlayışı denilebilir mi? Eğer Huastuanift'in şu ifadelerini dikkate alacak olursak, ortaya konan evren anlayışı, panteist bir evren anlayışıdır.

“...üze o-o-n kat kök, asra sekiz kat yir biş tengri-i üçün turur... kamag yir üzekining kutı kıvı-ı öngi-i mengzi özi özüti-i küçi-i yarukı-ı töziyiriltizi-i biş tingri-i ol...: Üstte on kat gök, altta sekiz kat yer, beşiz tanrı için durur. Bütün yer üstündekilerin saadeti ikbali, beti benzi, özü, ruhu, kuvveti, nuru, aslı beşiz tanrıdır. (Huastuanift 42-48. Satırlar)

Bu ifadelerden anlaşılan reel evrenin kökü, aslı, esası aslında Beşiz Tanrı'dır, Yani Hormuzta'dır. Dolayısıyla burada ortaya konan evren anlayışı panteist bir evren telakkisi gibi görünmektedir. Ancak panteizm esas itibarıyla, tek ilkeci (monist) bir sistemdir.²³ Yukardaki ifadelerde de Hormuzta, herşeyin aslı ve kökü olarak belirtiliyor. Fakat aynı eserde verilen kozmogonide evrenin ortaya çıkışı Hormuzta ve Karanlığın mücadelesine bağlanıyor.

Bu itibarla varlığın temelinde bir ilke değil, iki ilke söz konusudur. Nitekim iki ilke ile temelledirilen bu evren anlayışında Nuru temsil eden Hormuzta, Zulmete karşı kurtuluş mücadelesi vermektedir. Maniheizm kozmolojisinde önemli bir yere sahip olan Güneş ve Ay tanrıları, tanrı yeri olan nurlar ülkesinin ilk kapısıdır. Bunların dünya etrafında dönüşü, aynı zamanda zulmete karışmış nuru kurtarma çabalarıdır.

Görüldüğü gibi Huastuanift'in ortaya koymuş olduğu kozmogoni ve Kozmoloji Göktürk yazıtlarındaki anlayıştan uzaklaşmakta ve İran dini düşüncelerinin temel özelliği olan dualizmi ortaya koymaktadır.

Hunlardan itibaren eski Türklerde Kozmogonik meseleleri ele alırken görmüş olduğumuz gibi, mevcut veriler tam teşekküllü bir kozmogoniye ortaya koymamaktadır. Göktürklerle ait yazıtlarda kozmogoninin ip uçlarının verildiğini, Uygurlar döneminde de Maniheist içerikli Huastuanift adlı eserdeki İran düşüncesinin Kozmogoni ve Kozmolojisini yansıtan evren telakisinin en genel çizgilerini tesbit etmiş bulunmaktayız.

Kozmogoni hakkında en derli toplu verileri Türk mitolojilerinde bulabiliyoruz. Bugün elimizde mevcut olan Türk mitolojileri çok çeşitli alanlarda mevcut olmakla birlikte, kozmogonik anlayışı en geniş olarak ortaya koyan mitolojiler, V. Radlov ve Verbitskiy tarafından derlenen Altay yaratılış efsanesi ve Seroşevskiy'in derlemiş olduğu Yakut yaratılış efsanesidir.

Türk mitolojileri arasında en geniş olanı, Verbitskiy'in Altay Türkleri arasında derlemiş olduğu mitolojidir. Genişlik açısından buna en yakın mitoloji yine Altay Türkleri arasında Radlov tarafından derlenen mitolojidir. Diğer mitolojiler oldukça kısa ve kendi başlarına bir değer ifade etmeyen mitolojilerdir.

Türk mitolojilerinin ortak niteliklerinden birisi, evrenin ortaya çıkışının yok'tan var etme şeklinde olmayışdır. Evrenin ortaya çıkışı, genelde evrenin tohumu olarak nitelendirebileceğimiz herhangi bir unsurdan üretilir. Bu üretme de genelde yeniden şekil ve biçim vermekten ibarettir. Var etme eylemi genelde M. Eliade'ın

ifadesiyle, ‘kozmetik dalışlar’la başlatılır.²⁴ Kozmik dalışlar neticesinde Kaosu temsil eden su’dan bazan bir kısım kum, bazan da bir parça toprak çıkarılarak evrenin meydana getirilmesine dayanak teşkil edilir. Yaratmanın devamı, genişlemesi ve yayılması tamamen bu önvarlığa dayandırılır.²⁵

Verbitskiy’in yaratılış efsanesi dışındaki efsanelerdeki yaratılış, kozmik dalışlar neticesinde elde edilen evrenin tohumu diyebileceğimiz toprak unsurunun yaratıcı Tanrı makamında bulunan bir varlık tarafından üretilmesi veya yeniden şekillenmesiyle gerçekleştirilirken, Verbitskiy’nin derlemiş olduğu efsanede yaratılışa neden olan şey kozmik dalışlar değil, Ak Ana tarafından ilham edilen ‘söz’dür. Bu efsaneye göre evrenin yaratılışı şu şekildedir: “Henüz ne Gök ne de Yer vardı, Sadece Ülgen vardı. O uçsuz-bucaksız deniz üzerinde oradan oraya koşuşturuyor ve denizi dalgalandırıyordu. Denizde tutunacak sert bir yer de yoktu. Bu sırada Ülgen kendi içinden bir ses işitti: “Aldında tut aldında: önünde yakala, önünde yakala!” Bu cümleyi telaffuz etti, Fakat bununla birlikte elini uzattı ve kendi önüne daldırdı. Elini sudan çıkarınca, bir de ne görsün, elinde bir taş vardı. O, “Aldında tut, aldında tut” demeye devam ederek bu taşın üzerine oturdu. Bir taraftan da şöyle düşündü: Yaratmak ne?, yaratmayı düşündüğün zaman sadece şöyle de”: “Ettim puttı: yaptım oldu”. Bunu söyledikten sonra Ak Ana kayboldu ve bir daha hiç kimseye görünmedi... Bundan sonra Ülgen yer olsun, gök olsun diyerek yaratmaya başlar. Ülgen bütün herşey yaratılıncaya kadar aynı şeyleri telaffuz etmeye devam eder.²⁶

Türk mitolojilerinde yaratma önce göksel varlıklarla başlayıp, daha sonra dünyevi varlıkların yaratılması, ondan sonra da yeraltı dünyasındaki Erlik’in yaratmalarıyla devam etmektedir. Bu durum Verbitskiy ve Radlov’un derlediği mitolojilerde ufak farklılıklarla birbirine benzemektedir.²⁷

İslam öncesi Türk düşüncesindeki kozmogoniye yaratılış mitolojileri ile sınırlandırmamak gerekmektedir. Türk türeyiş destanları da kozmogoni ile ilgili motifler içermektedir.

Destanlardaki yaratmaları genel olarak değerlendirecek olursak, destanlarda, mitolojilerde olduğu gibi evrenin veya insanın yaratılmasıyla ilgili doğrudan yaratma hadiselerini görememekteyiz. Destanlarda yaratma hadisesi merkez motifi ile ifade edilmektedir. Türk türeyiş destanlarındaki merkez motifleri ise destanlarda farklı öğelerle ifade edilmiştir. Bir kısım türeyiş destanlarında merkez motifi dağ, mağara, ağaç iken, diğer bir kısım türeyiş destanlarında merkezde bulunan varlığın insan olduğunu görmekteyiz. Oğuz Kağan’ın hem göksel, hem de yersel kızlarla evlenmesi bunun örneğini teşkil etmektedir.

Aynı zamanda bir takım ritüellerdeki dairesel dönüşler merkez motifi olarak değerlendirilebilir. Kağanı tanta çıkarma seromonisi bu anlamda yorumlanabilir.

Bilindiği üzere, tahta geçmek üzere seçilen kağan kaldırılır ve güneşin hareketine göre dokuz defa dairesel olarak döndürülürdü. Bu dairesel hareketler, cenaze merasimi dahil olmak üzere, çeşitli kutlama ve dualarda mevcuttur.²⁸

Netice itibariyle Türk destanlarında boyların türeyişiyle ilgili motifleri kozmogoni ile ilişkilendirmemiz mümkün görünmektedir. Ancak türeyiş destanlarına bu şekildeki bir yaklaşım, destanların sadece bu şekilde yorumlanabileceği anlamına gelmemelidir.

Görüldüğü gibi, İslam öncesi Türk Düşüncesindeki kozmogoni problemi tek tip bir şekil sergilememektedir. Göktürk yazıtlarından mitolojilere kadar uzanan farklı materyallerde farklı kozmogoniler mevcuttur. Bunun sebebini çok geniş coğrafyaya yayılan Türk Tarihi ve Kültür çevrelerindeki farklı dini düşünce ve evren telakkilerinde aramak gerekmektedir.²⁹

İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmolojik Meseleler

İslam öncesi Türk düşüncesinde kozmogoni probleminden sonra, Türklerin evrene bakışı ve evren telakkileri üzerinde durmak istiyoruz. Evrenin algılanışı, kozmolojik dizgeler, evrenin şekli ve sınırı, evrenin katları vs. gibi konular geleneksel kozmolojik telakkilerin başlıca konuları olarak görünmektedir. Ele alacağımız problemler, modern kozmolojinin ulamış olduğu bilimsellik düzeyinden oldukça uzaktır. Bu nedenle kozmolojinin üzerinde durmuş olduğu zaman ve mekan gibi bir takım problemlerin, farklı algılanış biçimleri üzerinde durmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Çünkü eski Türk düşüncesinde mevcut olan zaman ve mekan anlayışlarının da, nesnel dünyadan soyutlanarak, matematiksel ve fiziksel düzeyde ele alınamayacağını görmekteyiz.

Geleneksel dünya görüşü için sınırsız / sonsuz evren söz konusu değildir. O, görülebilecek kadar ve sınırlarına ulaşılabilir kadar dardır. Bu bir raslantı değildir. Geleneksel evren telakkilerinin sınırları olmalıdır; sınırsızlık ve sonsuzluk, sadece rahatsız edici değil, aynı zamanda onlar real hayatta kavranamadıkları gibi, pratik hayatta da fazla işe yaramazlar.³⁰

Eski Türk zaman ve mekan telakkisi, kültürel zaman ve mekan telakkisiyle yakından ilgilidir. Doğal ve kozmik döngülerin algılanışı üzerine temellenen çevrimsel zaman idesi, Türk zaman kültüründe merkez olarak görünüyor. Belirli coğrafyaya göre teşekkül eden zaman ve mekan algılayışı, tarihin belirli dönemlerinde değişikliğe uğramıştır. Güney Sibiry ve Moğolistan'daki olaylar ölçeğinde olağanüstü olaylar meydana geldiğinde zaman ve mekan telakkileri kesin olarak değişikliğe uğramıştır. Bu manada Orhun yazıtlarındaki coğrafi ve etnik adlandırmalar renklilik kazanır; dünyanın sınırları açılır, aralanır. Kül Tigin yazıtındaki şu ifade böyle bir

zaman-mekan algılayışının ürünü olsa gerek: “Türk halkı şöyle dedi: Ben devletli olan bir halk idim. Şimdi benim devletim nerede?”³¹

Türk düşüncesinde zaman ve mekanın düzene sokulması, orta dünyanın en önemli karakteristiği olarak görünmektedir zaman ve mekanın organize unsuru olarak ölçü, sadece kişi oğlunun yaşadığı, barındığı ve eylemde bulunduğu dünya ve dünyaya bitişik sferlerle sınırlı bir şekil sergilemektedir.

Dünyanın zaman ve mekan modeli, kozmolojik konuların özünden kaynaklanan nedenlerden dolayı, merkeze bağlılıkla ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Biz bunu Orhun yazıtlarında tesbit etmiş olduğumuz, evrenin yatay ve dikey yapılanmalarında görmekteyiz. Dünyanın yatay ve dikey olarak birleştirilmesi, onun genel durum ve sferlerinin tasviri imkanını vermektedir.

Bu şekildeki tasvirlerde uzayın niteliksel farklılıkları önemli rol oynamaktadır. Bu farklılıklar herhangi bir noktanın merkez kabul edilmesiyle tayin edilmektedir.³² Hemen şunu ifade etmek gerekir ki, geleneksel düşüncede kavranan dünya modelleri, Toporov’un da ifade etmiş olduğu gibi, sadece empirik olarak algılanmaz.³³ Algılanan evren duygusal ve bir takım siyasi ve kültürel kabullerle birlikte kavranır.

Göktürkler döneminde dünyanın merkezinde yer alan Türk yurdunun tam ortasındaki kozmik dağ, Türklerin mukaddes dağı Ötüken’dir. Türkler burasını terkederlerse, başlarının felaketten kurtulmayacağına inanmakta idiler. Dünyanın merkezindeki Türklerin ülkesinin dışında kalan yerlerde onların düşmanları ikamet etmekteydi. Dört köşeli dünya muhtemelen, kozmik bir okyanus ile çevrilidir. Bu şekildeki bir dünya, Hint’ten Çin’e, oradan da Türklere geçtiği sanılan bir kaplumbağanın üzerinde tasavvur edilmekteydi.³⁴

Zaman ve mekan anlayışının dışında, İslam öncesi Türk düşüncesinde çeşitli evren anlayışlarından da bahsetmek mümkündür. Bu anlamda İkili Evren anlayışı belki de en arkaik evren telakkisidir. Sadece dünyayı ve evreni değil, bir çok şeyi anlamamız ve kavramamız için ikili mantık kategorisini kullanırız. Eşyayı öğrenirken veya sınıflandırırken ya birbirine benzer olanlarını ya da birbirine zıt olanlarını bir araya getirerek yaparız. Bu bakımdan, Türk düşüncesi ve bilhassa ilk yazılı belgelerde kullanılan dil, oldukça zengin ikili kategorik kullanımlarla süslenmiştir.

Eski Türk yazıtlarında evren ikili tasvirlerle betimlenmiştir. Bu anlamda evrenin dikey ve yatay yapılanmaları yoluyla ortaya konan ikili anlayışlar vasıtasıyla evren hakkındaki tanımlamalar genişlik kazanmıştır.

İlk Türkçe yazılı metinlerdeki ikili sınıflandırmaları şu şekilde grublandırmamız mümkündür.

1. Uzay karakterli yapılan ikili sınıflandırmalar,

2. Uzay, zaman ve mekan göz önüne alınmadan soyut karakterli olarak yapılan sınıflandırmalar,
3. Doğaya bağlı olarak yapılan renk sınıflandırmaları,
4. Geniş planda zikredilen sosyal karakterli sınıflandırmalar.

Biz bunlardan sadece uzay karakterli olan ikili sınıflandırmalar üzerinde durmak istiyoruz.

Bilhassa Göktürk yazıtları dikkate alındığında, uzay karakterli ikili sınıflandırmaları “dikey ve yatay” olarak yapılan ikili sınıflandırmalar olarak ele alabiliriz. Uzayın dikey sınıflandırılmasında Göktürk yazıtları Gök ve Yer dikotomisini kullanarak ikili sınıflandırma yapar. Bilge Kağan yazıtında daha önce ifade ettiğimiz “Üze Kök Tengri asra yağız yer kılındukta, ekin ara kişi oğlu kılınmış” (Bilge Kağan D/2): “Üstte mavi gök (yüzü), altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış” ifadesi ve yine aynı şekilde, Kül Tigin Kitabesinde kullanılan “...Üze Tengri basmasar, asra yir telinmeser, Türk bodun, elingin, törüngen, kem artadı udaçı erti”: “Üstteki gök çökmedikçe, alttaki yer delinmedikçe, (ey) Türk halkı (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi” (Kül Tigin, D/22) ifadeleri dünyanın dikey yapılanmasını vermektedir.

Benzer dikey yapılanmayı Göktürk harfleriyle yazılmış olan Irg Bitig kitabında da bulmaktayız. Irg Bitig kitanbında doğrudan yer-gök ikileminde bulunulmamaktadır. Ancak Irg Bitig kitabındaki “Ala Atlug Yol Tengri: Ala Atlı Yol Tanrı” ve “Kara Yol Tengri” adlı tanrısal varlıkların meydana getirmiş olduğu ikili anlayışı, dikey yapılanma olarak ele alabiliriz. Irg Bitig’de Ala Atlı Yol Tanrı aydınlık tanrısı olarak yukarıyı temsil ederken, Kara Yol Tanrı da Onun opozisyonunda bulunan bir varlık olarak karanlığı ve aşağıyı temsil etmektedir.³⁵ Bu şekildeki kullanımlar eski Türk yazıtlarında oldukça zengindir.³⁶

Şuna işaret etmek gerekir ki, mevcut olan Orhun metinlerinde “Yukarı- aşağı” şeklinde ifade edilen ikili evren anlayışı birbirinden bağımsız olarak, birbirine zıt telakki edilen bir evren betimi olarak anlaşılmamalıdır. Orhun metinlerinde “Üstte mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında kişi oğlu yaratıldı” ifadesi üçlü evren telakkisini ortaya koymaktadır.

Bilindiği gibi insan varlığı, üst ve aşağı dünyaların birbirinden ayrılığını sembolize eden “Dünya Ağacı”nın ortasına bağlanmaktadır. Yukarıda ifade etmiş olduğumuz metinde de insanoğlu yukarıda gök ve aşağıda yer arasına yerleştirilmiştir. Dolayısıyla insan, gök ve yer arasında merkezi bir noktayı temsil etmektedir. Yine aynı şekilde sağ ve sol kategoriler merkeze dahil edildiğinde üçlü bir yapı ortaya çıkmaktadır.³⁷

Benzer yapılar her ne kadar farazi ise de, Türklerdeki geleneksel dünya görüşünün anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Buna göre orta dünya, yani insanoglunun konumunu temsil eden dünya, yukarı ve aşağı dünyanın kavşağına kurularak, sanki iki zıt karakteri kaldırıyor görünmektedir. Buna göre orta dünyayı tez ve antitez şeklinde yorumlanabilecek iki zıt pozisyona mukabil, sentez şeklinde ifade etmek mümkündür.³⁸

Orhun yazıtlarında “gök-insan-yer” şeklinde oluşturulan üçlü evren anlayışı daha sonra “gök-yer-yeraltı” şeklinde değişikliğe uğramıştır. Böylece üçlü evren anlayışına “yeraltı” da dahil olmuştur. Götürklerin evren anlayışında bulunmayan bu tabakanın, Türklerin yabancı dinlerin etkisine girdiği dönemlerden itibaren yavaş yavaş kendisini göstermeye başladığı ve mühtemelen X. Yüzyıldan sonra net olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Türk dünyasında kozmolojinin bu şekildeki gelişmesi ve değişmesi, dini kavramların gelişmesi hadisesiyle ilişkilidir.³⁹

Nitekim Türklere tesir ettiği var sayılabilecek dinlerden birisi olan Budizmde de genel olarak üçlü evren anlayışı hakimdir. VIII. X. yüzyıllar arasında Uygurların Budist metinleri Türkçeye çevirdiklerini biliyoruz. Uygurca olarak yazılmış olan “Altun Yaruk” bu eserlerden sadece bir tanesidir ve tamamen Budizmin ortaya koymuş olduğu kozmolojik anlayışlarla doludur.⁴⁰

Gök- yer-yeraltı şeklindeki üçlü evren anlayışı gerek Budizm, gerek diğer dinler, gerekse Türklerin kendi özgün anlayışı olsun, Türk şamanizmi aracılığıyla da devam ettirilmiştir. Her ne kadar Şamanizmin ortaya koymuş olduğu evren anlayışında gök ve yeraltı dünyası çok katlı olarak telakki edilmişse de, temel yapı olarak üçlü evren anlayışı kendini muhafaza etmiştir.

İkili ve üçlü evren telakkisiyle ilgili olarak Stepleva'nın şu değerlendirmesine sonuç olarak katılabiliriz: “Çeşitli metinlerde ortaya çıkan eski Türk dini-mitolojik sistemlerinin modeli, Asya'da Avrupa'da olduğu gibi, diğer halkların dini-mitolojik sistemlerinin modelleriyle bir yakınlık kurmaya imkan veriyor. Eski Türk sisteminin analizinde üniversal karakterli karşılaştırmaların bulunması, insanlığın dünyaya bakışının saptanmasına yardım edecektir.”⁴¹

Faydalanılan Kaynaklar

*. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı

1. Bu makale “İslam Felsefesinin teşekkülüne Katkıları Açısından İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogonik ve Kozmolojik Meseleler”, adlı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

2. Bkz: Slovar Antiçnosti, Perevod s Nemetskogo, Retkollegiya, Moskva 1989, s. 288; el-Mücemu'l-Felsefi, Kahire 1983, s. 201
3. Bkz: Kratkaya Filosofskaya Ensiklopediya, Moskva 1994, s. 224
4. Bkz: Slovar Antiçnosti, s. 288
5. Bkz: Mircae Eliade, Mitlerin Özellikleri, çev. Sema Rifat, Simavi Y. İst. 1993, s. 36, 75-76
6. Bkz: Stephen W. Howking, Zamanın Kısa Tarihi, çev. Sabit Yay- M. Uraz, Milliyet Y., 1989, s. 18-19.
7. Bkz: V.K. Potemkin- A.L. Simonov, Prostranstvo u Strukture Mira, Novosibirsk 1990, s. 37-39.
8. Bkz: Emel Esin, Türk Kozmolojisi (ilk Devir üzerine Araştırmalar) Ed. Fk. Mt., ist. 1979. S. 1-3; Durmuş Hocaoglu, Türk-İslam Düşüncesi ve Modern Fizikte Kosmos, İst. Ün. Sos. Bil. Enst. 1994. S. 68-69 (Basılmamış doktora tezi)
9. Bkz: L.P. Potapov, "Element Religioznih Verovaniy u Drevnetyurkskih Geneologičeskih Legendah, SE. No 5, 1991, s. 80.
10. Talat Tekin, Orhun Yazıtları Kül Tiğın, Bilge Kağan, Tunyukuk, Simurg, İst. 1995, s. 39,62,63; Ayrıca Bkz; H.N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, TDKY., 1994, s. 29 S.E. Malov, Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti, Moskva 1851, Leningrad, s. 28,36; H. Wambery, Noten zu den Alttyrkischen Inschriften der Mongolen und Sibirien, Helsinfors 1898, s. 26.
11. Bkz: Hesiodos, Thegonia, çev. S. Eyuboğlu, Azra Erhat (Hesiodos Eseri ve Kaynakları adlı eserin içinde) TTK. 1977, ss.103-140.
12. Talat Tekin, a.g.e., s. 39.
13. Bkz.: Mifi Narodov Mira, T. II, s.53.
14. H.N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, TTKY. 1987, s. 232.
15. M. Şükrü Akkaya, "Uygur Türkleri ve Kültürleri"ADICFD, 1943, S.3, s. 80
16. Bkz: Talat Tekin, "Küzey Moğolistanda Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi, Belleten, c. XL VI 1982, sayı 184 den ayrı basım, TTK. Ankara 1983, ss. 795-838.
17. Bkz: Harun Güngör, "Orta Asyada Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi" Erciyes Üni. İlh. Fak. Der., 1989, Sayı 6, ss. 81-94.
18. Von Le Cog, Huastuanift. Çev. S.Himran, Ulus Mtb. Ank. 1941, s. 34
19. Hormuzta:Zurvanizme göre Ehrimenle birlikte Zurvan'ın çocuklarından bir tanesidir. Bkz. Şinasi Gündüz, Din ve İnanç sözlüğü, s. 406.
20. Beşiz Tanrı: Aydınlık ve Karanlık birbirine karışmadan önce Aydınlık ilkesini temsil eden Azrua'nın, akıl, ilim, gayb, hilim ve düşünce vasıflarıdır. Bunlara türkçe metinlerde "beş tengriler" adı verilmektedir. Buna karşılık, karanlık ilkesini temsil eden prensibin de beş vasfı vardır, duman, ateş, karanlık, sam yeli ve sistir. Bkz: Harun Güngör, "Maniheizm", Erciyes Üni. İlah. Fak. Der, Sayı 5, s. 253.
21. Huastuanift, I-XVII. Mısralar
22. Huastuanift, XIII-XVII. Mısralar

23. Mehmet S. Aydın, Din Felsefesi, İzmir 1990, s. 145
24. Bkz: Mircea Eliade, A History of Religious ideas, Chicago and London 1985, s. 8-11.
25. Bkz. V. Radlov, Obrazatsı Narodnoy Literaturı Tyurkskih plemen, Petersburg 1907, Çast IX, s. 522-527.
26. V.İ. Verbitskiy, Altayskie İnoratsı, Sbornik Etnografiçeskih Statey İzsledovaniye, Moskva 1893, s. 89-90.
27. Karşılaştır: V.V. Radlov, İz Sibiri, Moskva 1989, s. 357
28. Bkz: L.P. Potapov, K Voprosu o Drevne Tyurkskoy Osnove i Datirovke Altayskogo Şamanstva, Etnografiya Narodov Altay i Zapatnoy Sibiri, İzd-vo "Nauka" Sibirskoe Addelno Novosibirsk 1978, s.16-17
29. İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni hakkında geniş bilgi için bkz: İsmail TAŞ, İslam Felsefesinin Teşekkülüne Katkıları Açısından İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogonik ve Kozmolojik Meseleler, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1999 yayınlanmamış doktora tezi, s. 23-126.
30. Bkz: Traditsionnoe Mirovozenie Tyurkov Yujnoy Sibiri Prostranstvo i Vremya Veşniy Mir, Novosibirsk 1988
31. İ.V. Stepleva, Poetika Drevnetyurkskoy Materialı i Yego Transformatsiya u Ranneklassiçeskim Period, Moskva 1976, s. 58.
32. Traditsionnoe Mirovozenie Tyurkov Yujnoy Sibiri Pronstranstvo i Vremya Veşniy Mir, s. 45.
33. V.P. Toporov, "Model Mira", Mifi Narodov Mira, T. II, s. 161.
34. Ü. Günay – H. Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Ocak yay., Ank. 1997, s. 58
35. İrg Bitig için Bkz. S.E. Malov, Pamyatniki Drevne Tyurkskoy Pissmennosti, Moskva 1951 Leningrad, S. 80-85.
36. İsmail TAŞ, a.g. Doktora tezi.
37. İ.V. Stepleva, agm. S. 226.
38. Bkz. Traditsionnoe Mirovozenie Tyurkov Yujnoy Sibiri Prostranstvo i Vremya Veşniy Mir s. 101.
39. Bkz. Ü. Günay – H Güngör, a.g.e., s. 57.
40. Geniş bilgi için bkz. Ceval Kaya Uyğurca Altun Yaruk, Giriş Metin ve Dizin, TTK. 1994.
41. İ.V. Stepleva, agm. S. 226.